

Tomasz Wiślicz

(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN)

NOWE TENDENCJE W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ PO 1989 ROKU. RAPORT DIAGNOSTYCZNY

STRESZCZENIE

Celem referatu jest przedstawienie tendencji i nurtów badawczych, które pojawiły się w polskiej nauce historycznej ostatnich 30 lat i odcisnęły lub dalej odciskają na niej swoje piętno. Wybrano do prezentacji cztery podstawowe tendencje, przekraczające tradycyjne dla polskiej historii akademickiej podziały epokowe. Są to: (1) Od „mitu” do „prawdy historycznej” i z powrotem, czyli tendencja obejmująca nurty historiograficzne, których celem jest albo rewizja – w imię prawdy historycznej – dotychczasowych opisów przeszłości, albo utworzenie nowych mitów w miejsce starych; (2) Między strukturami a idiografią, to jest kierunki badawcze odrzucające metanarracje i eksplorujące doświadczenie indywidualne, jak również te, których celem jest osiągnięcie wiedzy syntetycznej poprzez badania o charakterze, strukturalnym, porównawczym, lub globalnym; (3) Historie tożsamościowe, czyli o powstających w polskiej historiografii nurtach o znaczeniu dla budowania tożsamości jakiejś grupy społecznej z ukazaniem odmienności i oryginalności polskiej historii pod tym względem; (4) Poszukiwanie miejsca poza historią, czyli prowadzenie badań na podstawie źródeł nietypowych dla historiografii i wymagających dodatkowych umiejętności, lub stosowaniu koncepcji teoretycznych i interpretacji, które utrudniają dyskusję naukową z innymi historiami.

SŁOWA KLUCZOWE: Historiografia polska, mikrohistoria, tożsamość, metodologia historii, interdyscyplinarność

Rozpatrywanie nowych tendencji w historiografii Polski po 1989 r. przestaje być komentarzem do współczesności, do aktualnie prowadzonych badań i dyskusji, a staje się powoli już prawdziwą historią historiografii, jako że niektóre tendencje, które wystąpiły w ciągu ostatnich 30 lat zdążyły osiągnąć swój szczyt rozwoju i odejść w przeszłość. Trzy dziesięciolecia to już bowiem cała epoka w dziejach rozwoju nauki, chociaż jej data początkowa wciąż jeszcze podlega dyskusji. Czy rok 1989 rzeczywiście stanowił dla polskiej historiografii tak ważną cezurę jaką zyskał dla polskiej historii politycznej? Z jednej strony

przełomowość symbolicznego końca PRL jest dość oczywista: oznacza on koniec ideologicznych i instytucjonalnych ograniczeń dla polskiej historiografii, znikają tematy tabu, otwiera się dostęp do nieosiągalnych wcześniej archiwów. Z drugiej jednak strony, podkreśla się kontynuację jako zasadniczą cechę historiografii po politycznym przełomie, kontynuację w zakresie metodologii i głównych tematów badań.

Zaznaczyć należy również, że ostatnie 30 lat to okres burzliwy nie tylko dla polskiej historiografii, lecz także dla historiografii światowej. Okres ten przyniósł głębokie zmiany związane między innymi z przyspieszoną globalizacją nauk historycznych, a także z rewolucją technologiczną, która zasadniczo zmieniła sposób pracy historyka oraz drogi upowszechniania wiedzy historycznej w społeczeństwie. Kwestii w jaki sposób Polska historiografia odnalazła się w tym procesie i jak funkcjonuje w ramach historiografii światowej poświęcone zostanie osobne studium. W poniższym referacie chciałbym zwrócić uwagę tylko na tendencje i nurty badawcze, które pojawiły się w polskiej nauce historycznej ostatnich 30 lat i odcisnęły lub dalej odciskają na niej swoje piętno. Wybór z konieczności będzie ograniczony do czterech tylko generalnych tendencji, takich które zasadniczo przekraczają tradycyjne dla polskiej historii akademickiej podziały epokowe, a więc można je uznać za tendencje kształtujące ogólny obraz polskiej historiografii ostatnich trzech dziesięcioleci. W żaden sposób nie jest to jednak próba całościowego podsumowania stanu historiografii polskiej. Poza zakresem poniższych rozważań pozostają zarówno kontynuacje tradycyjnych kierunków badawczych, rozwijanych w polskiej historiografii od dziesięcioleci (np. badania nad dziejami kultury politycznej, czy wciąż żywe dyskusje o przyczynach upadku polskiej państwowości u schyłku XVIII w.), jak i nowe tendencje badawcze w ramach specjalizacji epokowych (stąd pomijam m.in. niezwykle efektowny rozkwit badań mediewistycznych). Z tego powodu należy traktować prezentowany tekst jako głos w dyskusji i autorskie uzupełnienie już istniejących podsumowań stanu historiografii polskiej po 1989 r.¹

¹ Zob. *Spojrzenie w przeszłość: Konferencja Muzeum Historii Polski, Jadwisin, 25-26 października 2007 r. Materiały pokonferencyjne*. T. 1-2, red. zespół pod kierunkiem P. Skibińskiego i A. Przeszowskiej, Warszawa 2009; R. Stobiecki, *Historiografia polska początków XXI wieku. Próba bilansu*, „Przegląd Humanistyczny”, 2010, z. 5-6, s. 49-65; T. Wiślicz, *Historiografia polska 1989–2009. Bardzo subiektywne podsumowanie*, Ibidem, s. 37-48; J. Strzelczyk, *Nauka historii na początku XXI wieku. Esej*, „Przegląd Zachodni”, 2014, nr 3, s. 7-38; *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku*, red. M. Kruszyński, S. Łukaszewicz, M. Mazur, S. Poleszak i P. Witek, Lublin 2016; J. Wijaczka, *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny*, „Historyka Studia Metodologiczne”, T. 47, 2017, s. 7-75; S. Roszak, *Historia społeczna i historia kulturowa epoki nowożytnej. Doświadczenia oraz perspektywy ukrywania i odkrywania jednostki*, Ibidem, s. 77-88.

1. OD „MITU” DO „PRAWDY HISTORYCZNEJ” I Z POWROTEM

Pierwszą z tych tendencji można nazwać „ruchem od ‘mitu’ do ‘prawdy historycznej’ i z powrotem”. Zawarte w niej napięcie między pozytywistycznym optymizmem poznawczym a przekonaniem o służebnym, praktycznym charakterze historiografii nie jest oczywiście żadną nowością. W ostatnich 30 latach ten typowy dla pisarstwa historycznego konflikt mit/prawda przejawiał się wyjątkowo ostro i znalazł swoje odbicie w wykształceniu się nowych kierunków rozwoju historiografii w Polsce. Najogólniej tendencję tę można opisać jako nieliniowe przejście od historiografii uznanej za „mit” do historiografii „prawdy historycznej”, a następnie wytworzenie się, częściowo na jej gruncie, a częściowo w opozycji do niej, historiografii, której jednoznacznie przypisano cel mitotwórczy. Taki schemat jest oczywiście zgodny z wizją Jerzego Topolskiego, dla którego historiografia z zasady polega na stałym tworzeniu mitów, przy jednoczesnym usuwaniu ich ze swego zasobu narracyjnego w imię deklarowanego doskonalenia wiedzy². W przypadku Polski doszło jednak do wyjątkowej konfiguracji czynników politycznych i kulturowych, które nadały tej przemianie szczególny charakter.

W praktyce badawczej i pisarskiej środowiska historycznego w Polsce u początków opisywanego trzydziestolecia historiografia powstała w okresie PRL została uznana za niespełniającą wymogów pozytywistycznego dążenia do prawdy. Ujęcia jednoznacznie marksistowskie uznano za zmitologizowane z premedytacją, pozostałe natomiast podejrzewano o niekompletność oraz mniej lub bardziej świadome przemilczenia i skrzywienia, wywołane ograniczeniami w dostępie do archiwaliów oraz cenzurą albo autocenzurą autorów. Pierwszą fazę tej tendencji w rozwoju polskiej historiografii stanowiło wypełnianie „białych plam”, czyli opracowywanie tematów, które z powodów politycznych ciężko było badać wcześniej, takich jak zbrodnie komunistyczne, stosunki polsko-radzieckie, dzieje tzw. Kresów wschodnich, itp. Fazie tej przyszło w sukurs udostępnienie wielu zamkniętych dotąd archiwów, także na terenach byłego Związku Radzieckiego. W konsekwencji doszło do swego rodzaju uwiedzenia archiwalnego polskiej historiografii, które dotknęło nie tylko historyków dziejów najnowszych, ale też epok dawniejszych, zwłaszcza XVIII w. Owo uwiedzenie archiwalne współodpowiedzialne jest za pozytywistyczny regres w metodyce badań historycznych, które zaczęły koncentrować się na

² J. Topolski, *Historiografia jako tworzenie mitów i walka z nimi*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku*, red. J. Topolski, W. Molik, K. Makowski, Poznań 1991, s. 243-254; zob. też idem, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Poznań 1996; por. W. Kula, *Rozważania o historii*, Warszawa 1958, s. 27, oraz A.F. Grabski, *Historiografia – Mitotwórstwo – Mitoburstwo*, w: *Historia. Mity. Interpretacje*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1996, s. 29-62.

poszukiwaniu utajnionych dotąd dokumentów mających opowiedzieć „jak to naprawdę było”³, a pod względem tematycznym – za prymat historii politycznej, rozumianej jako historia wydarzeniowa.

Powstanie Instytutu Pamięci Narodowej i powierzenie w jego zarząd archiwaliów dotyczących zagadnień politycznych tzw. Polski Ludowej przypieczętowało tę tendencję, zaś struktura tej instytucji, łączącej pion badawczy z prokuratorskim, jednoznacznie określiła cel uprawiania historii jako poznanie absolutnej prawdy o przeszłości⁴.

Na tej pożywce powstał zupełnie nowy w historiografii polskiej kierunek badań – **historia niejawnych działań aparatu bezpieczeństwa państwa komunistycznego**. Praca z materiałami archiwalnymi pochodzącymi z tajnych archiwów PRL wymagała odtworzenia struktury kancelaryjnej tajnych służb oraz opracowania podstawowych zasad ich krytyki⁵. Teoretyczne dyskusje, nieraz bardzo zażarte, na temat przydatności tych archiwaliów oraz ich krytyki wewnętrznej ograniczyły się prawie wyłącznie do kwestii sposobów dotarcia do prawdy historycznej⁶. Proponowane rozwiązania tego problemu ograniczają się zwykle do jednej z trzech opcji: (1) przeprowadzenie podstawowej krytyki wewnętrznej i zewnętrznej powinno wystarczyć, aby uznać dokumenty z archiwów IPN za wiarygodne, (2) materiały te, nawet po przeprowadzeniu krytyki źródłowej należy uznać za mało wiarygodne i konfrontować ze źródłami innego typu, m.in. ze wspomnieniami samych zainteresowanych, (3) źródła te są wiarygodne, ale nie można budować na nich naszej wiedzy o przeszłości, czyli zawsze trzeba je rozpatrywać w szerszych kontekstach i traktować jako dostarczające informacji tylko do wycinka rzeczywistości.

Większość opracowań z zakresu tego nurtu badań tworzona jest przez historyków pracujących w Instytucie Pamięci Narodowej oraz badaczy w inny sposób z nim związanych. W oparciu o archiwa IPN powstają jednak nie tylko prace dotyczące działalności służby bezpieczeństwa w stosunku do realnych i potencjalnych wrogów wewnętrznych PRL, lecz również cały cykl opracowań analizujących przez pryzmat akt bezpieki tak różne zjawiska jak

³ Pojęcie „pozytywizmu” w historiografii rozumiem tutaj jako postawę badawczą opierającą się na dążeniu do doskonaleniu warsztatu badawczego, skoncentrowanego na krytyce źródła, która ma prowadzić do odtworzenia „obiektywnego” obrazu przeszłości.

⁴ Próba bilansu dokonań pierwszej dekady działalności IPN (również w perspektywie metodologicznej) została zarysowana w zbiorze studiów pt. *Bez taryfy ulgowej. Dorobek naukowy i edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej 2000–2010*, red. A. Czyżewski, S. Nowinowski, R. Stobiecki, J. Żelazko, Łódź 2012.

⁵ Zob. np. F. Musiał, *Podręcznik bezpieki: teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970-1989)*, Kraków 2007; R. Graczyk, *Tropem SB: jak czytać teczek*, Kraków 2007.

⁶ *Wokół teczek bezpieki: zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006; *W stronę antropologii „bezpieki”: nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*, red. J. Syrynk, A. Klarman, M. Mazur, E. Kłosek, Wrocław 2014; K. Brzechczyn, *Problem wiarygodności teczek i opartej na nich narracji historycznej. Kilka uwag metodologicznych*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, nr 2 (20), s. 53-77.

pielgrzymki, festiwal w Jarocinie, czy środowisko artystów teatralnych. Stosunkowa łatwość przeprowadzenia takich badań oraz popularyzatorska atrakcyjność tematu (wszak podstawą są tajne dokumenty) powodują, że historiografia polska coraz częściej patrzy na PRL oczami tajnych służb, a że jest to perspektywa ograniczająca nie powinno się chyba nikogo przekonywać.

Innym, nowym po 1989 roku nurtem polskiej historiografii, którego deklarowanym celem jest opowiedzenie skrywanej lub nieznannej dotąd prawdy stała się **historia zagłady Żydów na ziemiach polskich** w czasie II wojny światowej. W tym przypadku również ważny był kontekst politycznych ograniczeń w badaniach na temat Holocaustu i szerzej – Żydów polskich – w okresie PRL, a zwłaszcza po 1968 r.

Tematyka zagłady Żydów weszła początkowo również w zakres zainteresowań IPN, który, powstając, wchłonął Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (ale zmienił jej nazwę na „Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”). Na tym polu Instytut odniósł zresztą niekwestionowane sukcesy badawcze⁷. Wkrótce jednak wiodącą rolę w badaniach Shoah przejęło środowisko badaczy związane z Instytutem Filozofii i Socjologii PAN i powołanym w 2003 r. w jego ramach Centrum Badań nad Zagładą Żydów. To w tym środowisku powstawały ważne książki na ten temat, np. *Getto warszawskie - przewodnik po nieistniejącym mieście* Barbary Engelking i Jacka Leociaka⁸, a od 2005 r. ukazuje się rocznik naukowy „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”.

Początkiem jednego z największych sporów historycznych w Polsce ostatnich trzydziestu lat stała się książka Jana Tomasz Grossa o zbrodni w Jedwabnem pt. *Sąsiedzi* w 2000 r.⁹ Publikacja podnosiła temat udziału polskiej ludności w zagładzie Żydów i od razu stała się przedmiotem debaty politycznej, prowadzonej w mediach masowych. Pomimo tego, środowisko historyczne początkowo tonowało tę dyskusję, a Instytut Pamięci Narodowej wszczął śledztwo, w ramach którego potwierdzono zasadnicze tezy J.T. Grossa i wydano obszerny zbiór opracowań szczegółowych i dokumentów¹⁰. Politycznego konfliktu nie dało się jednak zażegnać. Rósł on wraz z pojawieniem się w latach 2004-2005 nowego projektu

⁷ Zob. np. publikacje IPN: *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. Andrzej Żbikowski, Warszawa 2001; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004; *Getto łódzkie / Litzmannstadt Getto 1940–1944*, red. J. Baranowski i S. Nowinowski, Łódź 2009; Adam Sitarek, „*Otoczone drutem państwo*”. *Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego*, Łódź 2015.

⁸ B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie - przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001. Zob. też: *Zagłada Żydów. Pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka Lublin 2006.

⁹ J.T. Gross, *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.

¹⁰ *Wokół Jedwabnego*, red. P. Machcewicz, K. Persak, t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002.

polskiej polityki historycznej, który od początku kształtowany był przez polityków określających się jako prawicowi i odwołujących się do poglądów przedwojennej endecji. Projekt wszedł w życie po wyborach w 2005 r., a jego wykonawcami miały się stać nowo powołane muzea historyczne oraz Instytut Pamięci Narodowej, który już wcześniej był oskarżany o dostarczanie „materiałów kompromitujących” w konfliktach między politykami – byłymi działaczami opozycji w czasach PRL.

Fragmentem polityki historycznej, do którego walnie przysłużył się IPN, stał się kolejny nowy nurt badawczy w historiografii ostatnich 30 lat, czyli **historia tzw. „żołnierzy wyklętych”**. Za podjęciem tego tematu również stało przemilczanie lub zakłamanie ich dziejów w czasach Polski Ludowej, ale zarazem od niemal samego początku miał to być nurt „mitotwórczy”, dostarczający historycznej legitymacji – początkowo skrajnej prawicy, następnie antykomunistycznej prawicy w ogóle, a w końcu jednej tylko z prawicowych partii. Uproszczeniem byłoby, oczywiście, przypisywać powstanie zmitologizowanej historii „żołnierzy wyklętych” wyłącznie zaplanowanej polityce historycznej, przeprowadzonej rękami dyspozycyjnych historyków. Odwołać się tu można do badań Marty Kurkowskiej-Budzan, która opisała tworzenie się tego mitu niemal *in statu nascendi*¹¹. Rola IPN była jednak w tym procesie kluczowa, tj. porządkująca i sankcjonująca, a wynikała ze świadomego podporządkowania się badaczy Instytutu politycznemu zamówieniu na przeorganizowanie historii.

Pogłębione zaangażowanie IPN w realizowanie polityki historycznej zgodnej z poglądami i celami partii rządzącej nastąpiło po 2015 r., a znalazło swój najbardziej karykaturalny wydzźwięk w zamieszeniu wokół ustawy o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej z 26 stycznia 2018 r., która nadała IPN prawo ścigania tzw. „szkalowania Narodu Polskiego”, co zostało zinterpretowane jako narzędzie cenzurowania badań historycznych. Po międzynarodowym skandalu kontrowersyjny zapis odwołano kolejną ustawą o zmianie ustawy z 27 czerwca 2018 r., ale wiarygodność Instytutu jako ośrodka badawczego uległa ciężkiej, nieodwracalnej już chyba erozji. O tym, że IPN nie jest tu ofiarą politycznych sporów, ale sam wybrał sobie rolę narzędzia polityki historycznej świadczy jego wykraczające daleko poza standard recenzji naukowej zaangażowanie w dyskusję, a właściwie zwalczanie najnowszej publikacji Centrum Badań nad Zagładą Żydów pt. *Dalej*

¹¹ M. Kurkowska-Budzan, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie. Analiza współczesnej symbolizacji przeszłości*, Kraków 2009. Por. R. Wnuk, *Wokół mitu „żołnierzy wyklętych”*, „Przegląd Polityczny” 2016, nr 136, s. 184-187; „Żołnierze wyklęci” – między historią, popkulturą a polityką, dyskusja A. Friszkego, T. Łabuszewskiego, Z. Nosowskiego i R. Wnuka, „Więź”, 2016, nr 3, <http://wiesz.com.pl/2017/02/20/zolnierze-wykleci-miedzy-historia-a-popkultura/> (dostęp 1.08.2019).

*jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*¹², która miała swoją premierę w kwietniu 2018 r. Książka ta przyniosła kolejne argumenty w sporze o udział ludności polskiej w eksterminacji Żydów w czasie II wojny światowej. Dyskusja wokół tej publikacji od razu przyjęła nienaukowy charakter i zaangażowała partyjno-państwowe instytucje propagandowe. Zwrócić jednak należy uwagę na deklarowany przedmiot sporu, za który obie strony uznają prawdę historyczną w czysto pozytywistycznym jej znaczeniu. Konflikt w niewielkim stopniu dotyczy faktów, ale przede wszystkim interpretacji, na które rozciąga się kategorię prawdy, tylko że w tym wypadku nie chodzi o prawdę jako wynik przeprowadzonego zgodnie z regułami sztuki wnioskowania na podstawie właściwie dobranego materiału źródłowego, ale o prawdę moralną, czyli rację. Tak skonstruowany konflikt jest zabójczy dla historiografii naukowej, gdyż ogranicza ją do roli narzędzia polityki historycznej. Jest też nierozwiązywalny, gdyż naiwnością jest sądzić, że we współczesnych warunkach obiegu informacji (także informacji naukowej) jakakolwiek polityka historyczna nie wywoła reakcji w postaci wzmocnienia polityki antyhistorycznej. Poparcie organów państwowych może tylko na pewien czas zapewnić nierozstrzygającą przewagę organizacyjną pierwszej nad drugą.

Mitologizacja i polityczne wykorzystanie dyskusji o stosunkach polsko-żydowskich w czasie i tuż po II wojnie światowej wpływają również na charakter innych podobnych dyskusji, zwłaszcza polsko-ukraińskiej¹³, skoncentrowanej wokół Rzezi Wołyńskiej. Niestety, podporządkowanie jej polityce historycznej zaczyna negatywnie wpływać na całość historiografii stosunków polsko-ukraińskich, w tym na ważne osiągnięcia ostatnich 30 lat w tworzeniu wspólnej historii przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Podobne zjawiska pojawiają się także odnośnie innych historycznych sąsiadów Polski, dlatego też warto podkreślić zaistnienie innego nowego nurtu w polskiej historiografii ostatnich dziesięcioleci, czyli **polsko-niemieckiej historii pamięci**. Swoboda w prowadzeniu badań historycznych po 1989 r. zbiegła się z sukcesem w niemieckiej nauce teorii pamięci kulturowej, sformułowanej przez Jana i Aleidę Assmannów. Dialog historyków polskich i niemieckich szybko skoncentrował się na tzw. historii drugiego stopnia (wedle określenia Pierre'a Nora), czyli za problem badawczy wybrał sobie właśnie to, co nazwalibyśmy funkcjonowaniem mitów historycznych, a nie prawdę historyczną w Rankowskim ujęciu.

¹² *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.

¹³ Wśród osiągnięć polskiej historiografii w tym względzie należy wymienić np. prace: G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011; J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017.

Pomnikowym osiągnięciem tego nurtu jest pięciotomowy dwujęzyczny zbiór studiów *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, którego tworzenie koordynowali ze strony niemieckiej Hans Henning Hahn i Peter Oliver Loew, a z polskiej Robert Traba, Maciej Górny i Kornelia Kończal¹⁴.

2. MIĘDZY STRUKTURAMI A IDIOGRAFIĄ

Druga tendencja, którą pragnę przedstawić ma zdecydowanie pozytywny charakter naukowy, a również mogłaby się stać zdrową alternatywą dla sporów o historyczną rację. Jest to ewolucja, którą przechodzi polska historiografia od odrzucenia metanarracji, przez antropologiczne zainteresowanie jednostką/grupą lokalną po ponowne podjęcie badań w szerokiej perspektywie, pozwalających na wysuwanie hipotez wyjaśniających wielkie zjawiska historyczne. Pod wieloma względami jest to tendencja dość mocno związana z paralelnym rozwojem historiografii światowej w ostatnich dziesięcioleciach i chętnie korzysta z jej dorobku, a zarazem stara się osadzić swoje badania na analizie dziejów lokalnych.

Upadek systemu komunistycznego zbiegł się w czasie ze szczytowym okresem trwającej od ponad dekady w historiografii Zachodu wielopłaszczyznowej krytyce metanarracji historycznych, dla których naturalnej przeciwwagi zaczęto upatrywać w studiach mikrohistorycznych, rozwijających się od lat 70. XX w. początkowo we Włoszech i Francji, a następnie także w Niemczech i krajach anglosaskich. Wybór perspektywy mikrohistorycznej związany był jednak nie tylko z rozwojem metodologii badań, lecz także wynikał z kwestii etycznych, a nawet i politycznych – zwrot ku dziejom zwykłych ludzi i ich zwykłego życia stawał się jednoznaczną deklaracją poglądów na proces historyczny. Na swój sposób postępował również za przemianami w ówczesnej antropologii kulturowej. Odrzucenie pozostałości totalitaryzmu w Europie Środkowo-Wschodniej na poziomie powierzchniowym miało mniej więcej ten sam skutek – krytykę metanarracji (marksistowskiej, bo o nacjonalistycznej, też funkcjonującej w bloku sowieckim, zapominano) oraz przekonanie o konieczności przywrócenia głosu ludziom zmiażdżonym przez wielkie procesy historyczne.

W takich warunkach naturalnym stał się zwrot ku idiografii i przebudowa hierarchii bohaterów historycznych. Idiografia ta rzadko jednak pociągała za sobą **studia**

¹⁴ *Deutsch-polnische Erinnerungsorte*, red. Hans Henning Hahn, Robert Traba et al., t. 1-5, Paderborn 2012-2015; *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, red. Hans Henning Hahn, Robert Traba et al., t. 1-4, Warszawa od 2012.

mikrohistoryczne, które wymagałyby silniejszej podbudowy teoretycznej i metodologicznej, a ta na początku lat 1990. wciąż dla wielu historyków była tożsama z materializmem historycznym, czyli omijana szerokim łukiem. Charakterystyczne jest również to, że skłonności do wykorzystania dziedzictwa badań mikrohistorycznych przejawiali raczej polscy historycy średniowiecza i nowożytności, niż czasów późniejszych. W mojej opinii wiąże się to z dwoma faktami: z jednej strony wpływem wydawanych w połowie lat 1980. polskich tłumaczeń klasyków mikrohistorii (Emmanuel Le Roy Ladurie, Carlo Ginzburg), które dotyczyły właśnie dawniejszej historii, a z drugiej – całkowitym pominięciem w refleksji polskich historyków XX w. wypracowanej teoretycznie u schyłku lat 1980. niemieckiej wersji mikrohistorii, nazwanej historią codzienności¹⁵.

Na recepcji mikrohistorii w Polsce zaważyło także ukazanie się w 1999 r. książki Ewy Domańskiej pt. *Mikrohistorie*¹⁶, która całe zagadnienie przeniosła do rezerwuaru dyskusji metodologicznych, w rezultacie czego zapewne więcej polskich badaczy wypowiadało się o tym, jaka mikrohistoria jest ważna i jak należy ją pisać, niż rzeczywiście podjęło trud przeprowadzenia badań mikrohistorycznych. Wśród polskich historyków, którzy wykorzystali mikrohistoryczne interpretacje w swojej pracy badawczej (mniej lub bardziej incydentalnie, w mniejszych bądź większych formach narracyjnych) znaleźli się m.in. Stanisław Grodziski¹⁷, Piotr Guzowski¹⁸, Małgorzata Kołacz-Chmiel¹⁹, Piotr Kowalski²⁰, Marzena Liedke²¹, Hubert Łaskiewicz²², Marian Mikołajczyk²³, Ewa Wólkiewicz²⁴, Andrzej Wyczański²⁵, Paweł

¹⁵ Może to nieuzasadnione, ale wydaje mi się, że polskie badania nad historią najnowszą mogłyby przybrać inną, znacznie ciekawszą formę, gdyby na początku lat 1990. ukazało się polskie tłumaczenie szeroko wówczas dyskutowanego zbioru studiów pod redakcją Alfa Lüdtkego pt. *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt am Main 1989). Ówczesne tłumaczenia francuskie i angielskie spotkały się w tych krajach z odpowiednią atencją, ale bez konsekwencji badawczych. Historycy polscy mogliby natomiast odnaleźć więcej inspiracji w tej koncepcji, której jednym z filarów było doświadczenie totalitaryzmów.

¹⁶ E. Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999, wyd. 2: Poznań 2005.

¹⁷ S. Grodziski, *Feliksa Boronia pielgrzymka do historii*, Kraków 1984.

¹⁸ P. Guzowski, *Agnieszka Sołtysowa z Krościenka Wyżnego*, w: *Granice i pogranicza. Mikrohistorie i historie życia codziennego*, red. P. Guzowski, M. Liedke, M. Ocytko, Kraków 2011, s. 39-54.

¹⁹ M. Kołacz-Chmiel, *Elity chłopskie w Polsce w XV-XVI wieku. (Rodziny Bąków-Tomczyków i Zegadłów w podlubelskiej wsi Konopnica)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, T. 3, 2012, s. 186-204.

²⁰ P. Kowalski, *Świat Andrzeja Komanieckiego, kronikarza Żywca*, Wrocław 2010.

²¹ M. Liedke, *Głos z Ordy, czyli szczęścia i nieszczęścia Wasyla Zahorowskiego*, w: *Granice i pogranicza*, op.cit., s. 77-96.

²² H. Łaskiewicz, *Grigorij Karpowicz Kotoszychin o władzy w cesarstwie moskiewskim pierwszych Romanowów*, Lublin 2007.

²³ M. Mikołajczak, *Z dziejów zbrodni i kary w dawnej Polsce. Żywoć i proces Antoniego Złotkowskiego, zbójnika z Pcimia*, Katowice 2001.

²⁴ E. Wólkiewicz, *Wielka masakra psów. Strach przed utratą czci w nowożytnych miastach Europy Środkowej*, „Przegląd Historyczny”, T. 106, 2015, s. 699-733.

²⁵ A. Wyczański, *Zły los Zosi Kotówny (1544): (mikrohistoria)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, T. 49, 2005, s. 105-112.

Żmudzki²⁶, a z badaczy późniejszych epok Błażej Brzostek²⁷, Dariusz Jarosz i Grzegorz Miernik²⁸, Barbara Klich-Kluczevska²⁹, Marta Kurkowska-Budzan i Marcin Stasiak³⁰, oraz Marcin Jarząbek³¹.

Podkreślić należy, że badacze mikrohistorii w Polsce nie tworzą żadnego zwartego środowiska (tak jak włoski krąg mikrohistoryków skupionych w latach 1970. wokół „Quaderni Storici”), a ich zainteresowania tym nurtem wynika z doświadczeń w pracy w różnorodnych metodologiach – historii społecznej, antropologii historycznej, historii gospodarczej, historii prawa, czy historii kultury. Wielu z nich podejmuje takie badania niejako na marginesie głównego zrębu swojej twórczości. Ciekawym rysem charakterystycznym tej grupy historyków jest również fakt, że większość z nich równocześnie podejmuje odważnie tematy z dokładnie przeciwnego stopnia skali przybliżenia, opracowując w sposób teoretycznie podbudowany zjawiska historyczne o dużej skali.

Innym sposobem realizacji historycznej tendencji zbliżenia badacza do jednostkowego doświadczenia, charakterystycznym dla badaczy czasów najnowszych, stała się w ostatnich dziesięcioleciach tzw. **historia mówiona**. Wychodząca od uprawianej od dawna w Wielkiej Brytanii przez zadeklarowanie lewicowych historyków „oral history”, historia mówiona przekroczyła podziały polityczne stając się jedną z najpopularniejszych metod badania historii II wojny światowej, Zagłady, stalinizmu i PRL-u. Łącząc metody historii, antropologii i socjologii dała iluzoryczny dostęp do „prawdziwej historii” badaczom, którzy nie przeszli formalnego wykształcenia historycznego. Taki zresztą był jej cel, aby wykorzystać do badań aktywistów zaangażowanych w życie lokalnych społeczności i obdarzonych zaufaniem przez „świadków historii”.

Historia mówiona w Polsce jest niezwykle dobrze zorganizowana jak na nurt badawczy o bardzo świeżej jeszcze metryce. Istnieje Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (powołane do życia w 2009 r.), wydawane jest specjalistyczne czasopismo – „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” (od 2011 r.), metoda posiada już swoje podstawowe podręczniki

²⁶ P. Żmudzki, *Mieszko I i Amazonki. Wspólnoty wojownicze i normy życia rodzinnego w relacji Ibrahima ibn Jakuba*, w: *Tekst źródła, krytyka, interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 99-126.

²⁷ B. Brzostek, *Robotnicy Warszawy. Konflikty codzienne (1950-1954)*, Warszawa 2002

²⁸ D. Jarosz, G. Miernik, „Zhańbiona” wieś Okól: *Opowieści o buncie*, Warszawa-Kielce 2016.

²⁹ B. Klich-Kluczevska, *Rodzina, tabu i komunizm w Polsce 1956-1989*, Kraków 2015.

³⁰ M. Kurkowska-Budzan, M. Stasiak, *Stadion na peryferiach*, Kraków 2016.

³¹ M. Jarząbek, ‘Lżynie Państwa’ czyli codzienność przed sądem. Mikrohistoryczne spojrzenie na śląskość lat 30. XX w., „Rocznik Antropologii Historii”, R. 4, 2014, nr 2, ss. 223–237.

i opracowania metodologiczne³², powstały uznane za wybitne monografie³³, a w końcu także opracowania omawiające ten nurt z punktu widzenia historii historiografii³⁴.

Pomimo niewątpliwie pozytywnego wpływu historii mówionej na sposób w jaki uprawiana jest historia najnowsza – poprzez oddanie głosu ludzi, opowiadającym o osobistym doświadczeniu – to jednak nie można nie wspomnieć o wątpliwościach metodologicznych, jakie wywołuje zbieranie wspomnień na masową skalę, co nierzadko skutkuje przeprowadzeniem zaledwie sformalizowanego wywiadu. *Oral history* ma również swój udział w zjawisku określanym jako „terror świadka historii”, kiedy to z powodów emocjonalnych subiektywne świadectwo osoby, która doświadczyła historii staje się poznawczo ważniejsze od wyników badań prowadzonych zobiektywizowanymi metodami historycznymi i odnoszących się do większych grup ludzi.

Zwrot ku mikrohistorii i indywidualnym historiom, przyniósł oczywiście, podobnie jak w historiografii światowej, pewne rozczarowanie, wynikłe z ograniczonej przydatności tych nurtów do badań porównawczych, oraz niemożności konstruowania teorii na tyle szerokich, by historycy mogli wchodzić w dyskusje z przedstawicielami innych nauk humanistycznych i społecznych, którzy nader chętnie zaczęli praktykować teoretyzację na temat dziejów, lekceważąc konieczność oparcia swoich teorii o przynajmniej zadawalającą znajomość historii. Fakt, że w ciągu ostatniej dekady najgłośniejsze dyskusje na temat historii Polski wywoływały zazwyczaj książki napisane przez przedstawicieli innych nauk, czasem

³² J. Eisler, *Refleksje nad wykorzystaniem relacji jako źródła w badaniu historii PRL (rozmowy z dysydentami i prominentami)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały”, T. 6, 2003, s. 23–48; M. Kurkowska-Budzan, E. Szpak, A. Drobik, M. Jarzabek, M. Stasiak, *Historia mówiona – elementarz*, Warszawa 2008; *Oral history: the challenges of dialogue*, red. M. Kurkowska-Budzan, K. Zamorski, Amsterdam 2009; A. Stolarz, *Dzielenie się pamięcią. Praktyka i teoria historii mówionej*, Lublin 2016.

³³ K. Kaźmierska, *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*, Warszawa 1999; B. Engelking, *Zagłada i pamięć. Doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 2001; A. Rokuszewska-Pawełek, *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków: analiza biograficzna*, Łódź 2002; B. Klich-Kluczevska, *Przez dziurkę od klucza. Życie prywatne w Krakowie 1945-1989*, Kraków 2005; E. Szpak, *Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów*, Kraków 2005; M. Kurkowska-Budzan, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie*, Kraków 2009; P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010; M. Mazurek, *Społeczeństwo kolejki: o doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Warszawa 2010; W. Kudela-Świątek, *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*, Kraków 2013; M. Grabowska, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, Warszawa 2018; K. Kaźmierska, J. Pałka, *Żołnierze ludowego Wojska Polskiego. Historie mówione*, Łódź 2018.

³⁴ I. Lewandowska, „Oral history” we współczesnej Polsce: badania, projekty, stowarzyszenia, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, T. 1, 2011, s. 81-103; D. Kałwa, *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans*, „Kultura i Historia”, nr 19, 2010; eadem, *Historia mówiona w polskich badaniach dziejów najnowszych*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, T. 7, 2017, s. 163-183.

jawnie lekceważące aktualny stan wiedzy historycznej³⁵, wywołuje frustrację historyków i coraz częstsze wezwania do poskładania rozbitego na części historycznego świata, aby móc formułować naukowo uzasadnione teorie interpretujące przeszłość na potrzeby wykształconego czytelnika³⁶. Podobną drogę przeszła historiografia światowa stopniowo uwalniając się spod władzy kryzysu epistemologicznego wywołanego przez postmodernizm i inwestując intelektualnie w kierunki badań przynoszące wiedzę syntetyczną i empirycznie weryfikowalną.

W polskiej historiografii taką metodą badań strukturalnych okazała się na przykład **demografia historyczna**, którą również można uznać za nurt, który rozkwitł w ciągu ostatnich trzydziestu lat. Za pierwszą nowoczesną książkę w tym zakresie należy uznać wydaną w 1991 r. monografię Cezarego Kukli, poświęconą rodzinie w osiemnastowiecznej Warszawie³⁷, a następnie całkowicie „niemodną” jak na ostatnie lata XX w. fundamentalną pracę Michała Kopczyńskiego o rodzinie chłopskiej w Koronie XVII-XVIII w.³⁸ Rozkwit demografii historycznej nastąpił w połowie pierwszej dekady XXI w., gdy do tych dwóch żyjących klasyków dołączyło całe grono młodszych, ambitnych badaczy, m.in. Krzysztof Boroda³⁹, Dariusz Chojecki⁴⁰, Andrzej Gliwa⁴¹, Piotr Guzowski⁴², Piotr Miodunka⁴³, Bartosz Ogórek⁴⁴, Radosław Poniak⁴⁵, Mikołaj Szoltysek⁴⁶ i Mateusz Wyżga⁴⁷. Zdecydowanie rozszerzyli oni dotychczasowy zasięg merytoryczny badań polskiej demografii historycznej i podjęli się tworzenia modeli interpretacyjnych o międzynarodowym znaczeniu.

³⁵ Przykładem może być tu praca J. Sowy, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

³⁶ Problem ten omawia R. Stobiecki w artykule *Różne oblicza historycznego rewizjonizmu*, „Sensus Historiae”, T. 19, 2015, nr 2, s. 17-37.

³⁷ C. Kuklo, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.

³⁸ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1998.

³⁹ K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 37, 2015, nr 2, s. 27-52.

⁴⁰ D. Chojecki, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej urbanizacji i industrializacji w Niemczech (1871-1913)*, Szczecin 2014.

⁴¹ A. Gliwa, *Kraina upartych niepokód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013.

⁴² P. Guzowski, *Demographic conditions of the functioning of peasant families at the turn of the Middle Ages*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 73, 2013, s. 9-28.

⁴³ P. Miodunka, *Kryzysy demograficzne w Małopolsce w końcu XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Zarys problematyki*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 37, 2015, nr 4, s. 7-37.

⁴⁴ B. Ogórek, *Populacja Krakowa w kontekście długofalowych procesów demograficznych na przełomie XIX i XX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 32, 2013, s. 25-87.

⁴⁵ R. Poniak, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2013.

⁴⁶ M. Szoltysek, *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses*, Bern 2015.

⁴⁷ M. Wyżga, *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej. Z badań nad mikroregionem krakowskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 37, 2015, z. 2, s. 95-128.

Zasmucające jednak, że wyniki ich fundamentalnych badań wciąż oczekują na inkorporację do polskiej historiografii społecznej i gospodarczej.

Innym nurtem strukturalnych badań historycznych, który rozwija się na naszych oczach jest **historia przestrzenna**, wykorzystująca najnowsze technologie badawcze na styku historii, geografii i informatyki. Typowym rezultatem prac tego nurtu są relacyjne bazy danych, mapy i wizualizacje. Z wieloma z nich (także tymi w wersji roboczej) można się zapoznać na prowadzonej przez Zakład Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN i Pracownię Geoinformacji Historycznej Instytutu Historii KUL stronie atlasfontium.pl. Zakres prowadzonych w tym nurcie projektów obejmuje m.in. Atlas historyczny Polski XVI wieku, atlasy historyczne miast polskich (w opracowaniu są m.in. Kalisz i Warszaw), cyfrowe edycje miast dawnych, ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej, badania odtworzeniowe krajobrazu i osadnictwa, przestrzenne edycje źródeł historycznych, czy analizy sieci społecznych. Z drobniejszymi pracami autorów wspierających historię przestrzenną można się zapoznać w wydawanym od 2013 r. roczniku „Studia Geohistorica”, ale zapewne już w najbliższych latach można się spodziewać monografii opartych o zasób danych geograficzno-historycznych, zebranych i udostępnianych przez atlasfontium.pl. O potencjale takich badań może świadczyć pionierska praca Bogumiła Szadego *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.* (2010), w której dane przestrzenne posłużyły do sformułowania przełomowych tez na temat wielowyznaniowości i wielokulturowości przedrozbiorowej Rzeczypospolitej⁴⁸.

Na naszych oczach wzbiera właśnie kolejny nurt badań historycznych – **historia środowiskowa**. Wprawdzie jej początki w Stanach Zjednoczonych sięgają końca lat 60. XX w., to jednak globalne znaczenie zdobyła sobie dopiero w XXI w., a jej ścisłe powiązanie z kwestiami ekologicznymi powoduje, że staje się ona gorącym tematem badań na całym świecie. W Polsce pojawiła się zaledwie kilka lat temu, a jej pionierem stał się Adam Izdebski, łączący specjalności bizantynisty i archeologa. W przeciągu ostatnich dwóch lat pojawiły się pierwsze polskie monografie w tym nurcie, autorstwa wzmiankowanego Adama Izdebskiego⁴⁹, Jacka Małczyńskiego⁵⁰, Małgorzaty Praczyk⁵¹, oraz zbiór studiów pt. *Ekobiografia Krakowa*⁵². Zakres zainteresowania polskich badaczy obejmuje szeroki zakres

⁴⁸ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.*, Lublin 2010.

⁴⁹ A. Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie i przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*, Kraków 2019.

⁵⁰ J. Małczyński, *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*, Warszawa 2018; zob. też numer tematyczny pt. *Środowiskowa historia zagłady*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2.

⁵¹ M. Praczyk, *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”*, Poznań 2018.

⁵² *Ekobiografia Krakowa*, red. A. Izdebski, R. Szymtka, Kraków 2018.

chronologiczny i tematyczny historii środowiskowej, można również się spodziewać znacznego wzrostu zainteresowania tym nurtem ze względu na aktualność tematyki.

Dający się ostatnio zauważyć w niektórych nurtach polskiej historiografii zwrot w kierunku badań o charakterze strukturalnym, liczbowym, empirycznym i interdyscyplinarnym jest niewątpliwie odbiciem tendencji światowych, lecz nie chodzi tu o proste naśladowanie. Zmiany w tym kierunku wynikają również z wewnętrznego rozwoju polskiej historiografii i zmiany jej miejsca wśród nauk humanistycznych i społecznych. Nic nie zapowiada jednak upadku badań skoncentrowanych na historycznym doświadczeniu jednostki ludzkiej, zwłaszcza że część ich autorów zaangażowana jest równolegle w projekty o charakterze syntetyzującym i strukturalnym.

3. HISTORIE TOŻSAMOŚCIOWE

Trzecia tendencja, która pojawiła się w polskiej historiografii po 1989 r. to spontaniczne powstawanie nurtów historiografii o znaczeniu tożsamościowym dla jakiejś grupy. Gdy mówimy o tego typu historiach w perspektywie międzynarodowej, to zwykle mamy na myśli grupy podporządkowane ze względu na klasę społeczną, rasę, płeć lub seksualność. Globalizacja historiografii (nie tylko polskiej) po 1989 r. kazałaby przypuszczać, że podobne nurty narodzą się i w Polsce. Tymczasem w przypadku niektórych, zdawałoby się, oczywistych historii tożsamościowych pojawienie się ich w Polsce ograniczyło się do dyskusji o teoretycznej możliwości ich zaistnienia jako programu badawczego i interpretacyjnego. Tak stało się na przykład z **historią postkolonialną**, która wydawała się jakimś realnym pomysłem dla przepracowania traumy pozostawiania przez kilkadziesiąt lat w półkolonialnej zależności od Związku Radzieckiego, a wcześniej – podczas szczytu ekspansji europejskich mocarstw kolonialnych – przez ponad sto lat pod zaborami swoich imperialnych sąsiadów. Główne propozycje rozwinięcia tego tematu padają jednak ze środowiska badaczy literatury, a nie historyków⁵³. Zresztą teoria postkolonialna w zastosowaniu do historii Polski ma dwa końce. Drugim jest analiza Rzeczypospolitej szlacheckiej jako kraju kolonizującego, który wprowadził formalnie żadnych zamorskich kolonii nie posiadał, ale prowadził „wewnętrzną ekspansję” kulturową i demograficzną na

⁵³ Np. B. Bakula, *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego: zarys problematyki*, „Teksty Drugie” 2006, nr 6, s. 11-33; D. Skórczewski, *Postkolonialna Polska - projekt (nie)możliwy*, „Teksty Drugie” 2006, nr 1-2, s. 100-112; idem, *Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec „innej Europy”*, „Porównania”, T. 6, 2009, s. 95-105; idem, *Postkolonializm jako metoda: konserwatywna czy „postępowa”?* *Wstępne oczyszczenie przedpola*, w: *Debaty Artes Liberales*, vol. 10: *Perspektywy postkolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie postkolonialnej*, red. J. Kieniewicz, Warszawa 2016, s. 119-145. Por. J. Kieniewicz, *Ekspansja. Kolonializm. Cywilizacja*, Warszawa 2008.

terenach współczesnych Ukrainy, Białorusi i Litwy. Taka interpretacja jest jednak, zdaniem historyków, nadużyciem⁵⁴. Zasadniczym jednak nadużyciem jest moim zdaniem sama próba przeniesienia narzędzi krytyki postkolonialnej do regionu, w którym brakowało kluczowych zjawisk dla kolonializmu: różnicy rasowej, misji cywilizacyjnej i dysproporcji technologicznej. Być może słuszniej byłoby studia tego typu nazywać „postzależnościowymi”, jak chcą historyczki literatury Hanna Gosk i Dorota Kołodziejczyk⁵⁵. Ostatecznie, praktyczną realizacją historii postkolonialnej przez historyków pozostaje numer tematyczny „Historyki” z 2012 r., poświęcony postkolonialnej perspektywie w badaniu dziejów Galicji.

W polskiej historiografii przyjęły się natomiast **studia nad imperiami**, które zwykle łączone są krytyką postkolonialną. W polskim wydaniu stały się one specjalnością rozwijaną od ćwierćwiecza przez Andrzeja Nowaka i jego współpracowników⁵⁶, koncentrującą się na imperium rosyjskim/radzieckim i jego wpływie na środkowo-wschodnią Europę. Pod wieloma względami można ją porównywać do „konserwatywnego postkolonializmu” wedle określenia Dariusza Skórczewskiego⁵⁷.

Funkcje tożsamościowe odgrywa do pewnego stopnia prężnie działająca w Polsce **historia kobiet**, której początki (w wersji nowoczesnej) przypadają na przełom lat 80. i 90. XX w. Instytucjonalną formę nurt ten osiągnął w 1996 r., gdy staraniem Anny Żarnowskiej powstała Komisja Historii Kobiet przy Komitecie Nauk Historycznych PAN. Pierwsze ćwierćwiecze funkcjonowania historii kobiet w Polsce po 1989 r. i jej ambiwalentne związki z krytyką feministyczną i historią płci kulturowej przedstawiła już w swoich dwóch studiach Dobrochna Kałwa⁵⁸, nie będę zatem ich streszczał, zwłaszcza że zagadnieniu temu poświęcony jest osobny panel na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie. Muszę jednak zauważyć, że nurt historii kobiet, przy blisko trzydziestoletniej tradycji, znacznej liczbie publikacji naukowych i jeszcze większej – popularnonaukowych,

⁵⁴ H. Grala, *Rzeczpospolita szlachecka – twór kolonialny?*, w: ibidem, s. 275-299; por. też: A. Pieniądz, *Historycy a teoria postkolonialna – między niewiedzą, odrzuceniem i krytyką*, w: ibidem, s. 105-117.

⁵⁵ D. Kołodziejczyk, *Postkolonialny transfer na Europę Środkowo-Wschodnią*, „Teksty Drugie” 2010, nr 5, s. 22-39; H. Gosk, *Tożsamościotwórcze aspekty polonistycznych studiów postzależnościowych*, „Teksty Drugie” 2012, nr 3, s. 51-63.

⁵⁶ Zob. np. *Rosja i Europa Wschodnia: „imperologia” stosowana*, red. A. Nowak, Kraków 2006; A. Nowak, *Imperiological Studies: A Polish Perspective*, Kraków 2011; por. R. Stobiecki, *Historia narodowa wobec historii imperialnej. Z dziejów polsko-rosyjskich sporów historiograficznych w XIX i XX wieku*, „Kultura i Historia” 2011, nr 20, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3018> (dostęp 1.08.2019).

⁵⁷ D. Skórczewski, *Postkolonializm jako metoda: konserwatywna czy „postępowa”*, op. cit.

⁵⁸ D. Kałwa, *Historia kobiet versus studia gender – o potrzebie interdyscyplinarnego dialogu*, w: *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz, Kraków 2014, s. 115–126; eadem, *Historia kobiet – kilka uwag metodologicznych*, w: *Dzieje kobiet w Polsce*, red. K. Makowski, Poznań 2014, s. 13–28.

powinien wreszcie pozbyć się charakteru tożsamościowego, który traktuje się jako usprawiedliwienie dla miałości konceptualnej i interpretacyjnej większości opracowań. Przedmiot badania nie może być już jedynym wyróżnikiem historii kobiet; należy uściślić minimum metodologiczne tego nurtu, korzystając z dorobku globalnych *women's studies* i *gender history*. W przeciwnym wypadku polska historia kobiet stoczy się na pozycję historii substandardowej, czy też „historii o mniejszych wymaganiach”, trochę tak jak obecnie traktuje się np. historię wojskowości.

Dość zaskakującym nurtem historii tożsamościowej w Polsce ostatnich lat stała się **historia chłopów**. Zaskakującym, gdyż badania na ten temat, swego czasu dość popularne w PRL, wyczerpały swój potencjał jeszcze w latach 1960., a później trwały chyba tylko siłą zapotrzebowania przez ZSL na budowanie „tradycji ruchu ludowego”. Po 1989 r. przez długi czas nie publikowano na ten temat praktycznie nic. Pewne zmiany dało się zauważyć dopiero po 2000 r., kiedy zainteresowanie historią wsi zaczęło powoli wracać – z jednej strony wspierane przez historię społeczną i demografię historyczną, a z drugiej dzięki osobistemu zaangażowaniu części badaczy, którzy reprezentują kolejne polskie pokolenie humanistów chłopskiego pochodzenia. Tak więc nowatorskie prace o historii społeczności wiejskich pisali Piotr Guzowski⁵⁹, Grzegorz Jawor⁶⁰, Małgorzata Kołacz-Chmiel⁶¹, Olga Linkiewicz⁶², Włodzimierz Mędrzecki⁶³, Michał Targowski⁶⁴, Mateusza Wyżga⁶⁵, a spośród reprezentantów nauk społecznych Anna Engelking⁶⁶ i Michał Łuczewski⁶⁷, gdy w 2015 r. pojawił się film dokumentalny pt. *Niepamięć*, reklamowany jako „pierwszy film o dziedzictwie pańszczyzny”, a przez media przetoczyła się fala dyskusji o „chłopskości” Polaków, pańszczyźnie, poddaństwie osobistym i ich współczesnych skutkach. Okazało się, że chłopskie pochodzenie, skrętnie zapomniane po 1989 r. stanowi wciąż w Polsce problem tożsamościowy. W 2015 r.

⁵⁹ P. Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008.

⁶⁰ G. Jawor, *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu (schyłek XIV – początek XV wieku)*, Lublin 1991; idem, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000.

⁶¹ M. Kołacz-Chmiel, *Spoločności chłopskie ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu*, Lublin 2009; eadem, *Mulier honesta et laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018.

⁶² O. Linkiewicz, *Lokalność i nacjonalizm. Spoločności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym*, Kraków 2018.

⁶³ W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864-1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002.

⁶⁴ M. Targowski, *Samorząd wiejski w osadach ołędzskich w Dolinie Dolnej Wisły w przepisach wilkierzy z XVII i XVIII wieku. Organizacja, kompetencje, zasady funkcjonowania*, „Klio”, T. 25, 2013, nr 2, s. 169-190.

⁶⁵ M. Wyżga, *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011.

⁶⁶ A. Engelking, *Kolchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012.

⁶⁷ M. Łuczewski, *Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmijce*, Toruń 2012.

dyskutujący w mediach odnosili się czasem do nowych prac o dziejach chłopów, ale chętniej jednak do peerelowskiej historiografii wsi. Na fali tej dyskusji historia chłopów stała się przedmiotem zainteresowania badawczego grupy antropologów: Waldemara Kuligowskiego⁶⁸, Kacpra Pobłockiego⁶⁹ i Michała Rauszera⁷⁰, którzy wnieśli do niej żarliwe zaangażowanie oraz publicystyczne odniesienia do współczesnych problemów społecznych o emancypacyjnym i tożsamościowym zacięciu. Najbliższe lata, a może miesiące pokażą do jakiego stopnia da się pogodzić te nieprzystające sposoby uprawiania historii, które jednak mają ten sam przedmiot badania.

Jednak to nie chłopskość jest tą kategorią, która w ostatnich latach obrodziła w historiografii tożsamościowe. Prawdziwy rozkwit ilościowy od początku XXI w. przeżywa bowiem **historia lokalna i regionalna**, przeważnie zaledwie poprawna pod względem warsztatowym, ale czasem pełna zaskakującej akrybii i oparta na skrupulatnych poszukiwaniach źródłowych, zwykle uprawiana zresztą poza głównymi ośrodkami badawczymi. Jej akademicką i wysoce profesjonalną odmianą jest **historia miast**, która dla jej czytelników pełni jednak podobne funkcje umacniania tożsamości lokalnej, pomimo że porusza znacznie szerszy krąg tematów, obejmujący historię życia codziennego i mentalności, relacje władzy, dzieje urbanistyki, czy historię środowiskową⁷¹.

Rodzajem historii tożsamościowej jest również **genealogia**, która dzięki upowszechnieniu się komputerów oraz internetu przeżywa swoją drugą młodość, a symbolem technologicznego przełomu, jaki zaszedł w ostatnich latach jest monumentalna, bazodanowa *Wielka Genealogia* Marka J. Minakowskiego⁷². Rewolucja informatyczna nie spowodowała w tym wypadku zmiany mentalnej – genealogia ta służy katalogowaniu elit społecznych w historii Polski i udowadnianiu, że z elit tych się pochodzi. Lokalni amatorzy zaczęli jednak przełamywać ten schemat i coraz częściej pojawiają się opracowania genealogiczne rodzin, których próżno szukać w herbarzach – rodów chłopskich, młynarskich itp., a czasem nawet zaczynają się tym zajmować profesjonalni historycy⁷³. Przełomem w badaniach nad powiązaniem rodzinnymi mogą się natomiast okazać dwie najświeższe prace, które

⁶⁸ W. Kuligowski, *Chamska historia Polski. Tezy i antytezy*, „Czas Kultury” nr 3, 2016, s. 70-77.

⁶⁹ K. Pobłocki, *Niewolnictwo po polsku*, Ibidem, s. 62-68.

⁷⁰ M. Rauszer, *Buntów chłopskich nie było. Pańszczyzna i opór*, Ibidem, s. 90-99; idem, *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, „Lud”, T. 101, 2017, s. 107-127.

⁷¹ Np. A. Łupienko, *Przestrzeń publiczna Warszawy w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2012; P. Perkowski, *Gdańsk – miasto od nowa. Kształtowanie społeczeństwa i warunki bytowe w latach 1945–1970*, Gdańsk 2013; B. Brzostek, *Paryże innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek*, Warszawa 2015.

⁷² M.J. Minakowski, *Wielka Genealogia Minakowskiego*, <https://wielcy.pl/> (dostęp 1.08.2019).

⁷³ Np. M. Morys-Twarowski, *Pszczółkowie z Krasnej koło Cieszyrna od XVII do początku XX wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, T. 1318, Prace Historyczne, z. 138, 2011, s. 97-108.

podchodzą do problemu w odmienny, twórczy sposób: *Historie rodzinne. Narracje – narratorzy – interpretacje* Violetty Julkowskiej⁷⁴ i *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI-XVIII wieku* Mateusza Wyżgi⁷⁵.

4. POSZUKIWANIE MIEJSCA POZA HISTORIĄ

Czwartą nową tendencją w historiografii polskiej ostatnich trzydziestu lat jest zjawisko, które nazwałem poszukiwaniem miejsca poza historią, aby wciąż jednak zajmować się dziejami. Przejawia się ono w prowadzeniu badań na podstawie źródeł nietypowych dla historiografii i wymagających dodatkowych umiejętności, lub stosowaniu koncepcji teoretycznych i interpretacji, które utrudniają lub uniemożliwiają dyskusję naukową z innymi historykami. Czasem łączy się z tym rzeczywiste poszukiwanie miejsca „poza historią”, czyli poza historycznymi instytucjami badawczymi, gdzieś w innym miejscu struktury uniwersyteckiej. Tendencję tę umożliwia, oczywiście, rosnąca interdyscyplinarność czy transdyscyplinarność badań historycznych, jak również swobodniejsze podejście do tożsamości dyscyplinarnej w obrębie nauk humanistycznych i społecznych. Nie bez znaczenia jest tu również szerzenie przez decydentów tezy o naukowej wyższości dziedzin ścisłych i biologicznych nad humanistyką.

W ostatnim trzydziestoleciu narodziło się w Polsce wiele nurtów badawczych, poszukujących historiograficznego spełnienia „gdzie indziej”. Wspomnę tylko te o potencjalnie najwyższej wartości naukowej. Zacznę od **muzeologii i muzealnictwa historycznego**. W okresie ostatnich kilkunastu lat stały się one w Polsce swoistym i odmiennym sposobem realizowania historiografii, przedstawiania dziejów w formie zarazem syntetycznej i zróżnicowanej pod względem mediów. Tworzeniu muzeów historycznych, w tym tzw. narracyjnych, towarzyszy również pogłębiona refleksja teoretyczna⁷⁶. Zasadniczo jest to już zupełnie osobny od historiografii kierunek badań i rodzaj aktywności historycznej, jednak wciąż wymaga profesjonalnego wykształcenia w zakresie historii.

Innym nurtem historiografii, który pojawił się w ciągu ostatnich lat jest **historia wizualna**, która zajmuje się analizą przedstawień wizualnych w kontekście historycznym, takich jak film, czy ikonosfera. Do tego nurtu można zaliczyć prace m.in. Doroty

⁷⁴ V. Julkowska, *Historie rodzinne. Narracje – narratorzy – interpretacje*, Poznań 2019.

⁷⁵ M. Wyżga, *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI-XVIII wieku*, Kraków 2019.

⁷⁶ Np. A. Ziębińska-Witek, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holocaustu*, Lublin 2011; eadem, *Muzealizacja komunizmu w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2018; *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014.

Skotarczak⁷⁷, Piotra Witka⁷⁸, czy Magdaleny Saryusz-Wolskiej⁷⁹. Odmienność reprezentowanych przez nich metod badawczych wynika przede wszystkim z opierania się o źródła rzadko wykorzystywane przez historyków, a wymagające specjalistycznych umiejętności dla ich poprawnej interpretacji.

Bardzo świeżym nurtem historiografii, któremu wróży się piękną przyszłość, jest **historia cyfrowa**. Już w 2013 r. powstał podstawowy podręcznik do jej uprawiania⁸⁰, ograniczający się niestety do trzech głównych sfer: internet, digitalizacja/archiwizacja, oraz komunikacja/edukacja. W Polsce historia cyfrowa spełnia się jak na razie głównie w drugiej z nich, funkcjonując gdzieś na marginesie kosztownych projektów digitalizacji dziedzictwa narodowego. Historia cyfrowa obiecuje jednak dostęp do tzw. *big data*, czyli wielkich zespołów różnorodnych danych, których analiza może przynieść przełomowe rezultaty. Problem polega jednak na tym, że nawet kiedy uda się zebrać owe *big data* historyczne, to nie wystarczy informatyczna umiejętność ich przetworzenia, trzeba będzie poważnie przemyśleć, jakie właściwie chcemy im zadać pytania. Tymczasem historia cyfrowa wraz z całą humanistyką cyfrową pozycjonuje się poza akademicką historią, częściowo dlatego, że na wydziałach nauk ścisłych działają lepsze komputery niż w humanistycznych (i jest gdzie postawić kolejny sprzęt), a poza tym są one bardziej prestiżowe z punktu widzenia władz uniwersyteckich, a może i samych humanistów. Zajmowanie się humanistyką cyfrową ma poza tym wymiar generacyjny – umożliwia młodszym badaczom, tym którzy dorastali już w epoce powszechności komputerów osobistych, szybki awans naukowy.

Ostatnim nurtem, o którym chciałbym wspomnieć, pomimo że jego pojawianie się w historiografii polskiej wciąż jest hipotetyczne, jest **posthumanistyka**. Mimo, że od ukazania się poświęconemu jej tomu „Historyki”⁸¹ minęły już trzy lata, to wciąż nie wychodzi ona poza poziom konceptualny. Jeśli ktoś podejmuje badania historyczne związane jakoś z zakresem zainteresowań posthumanistyki – np. na temat historii zwierząt lub środowiska, to wciąż odwołuje się do jej postulatów w bardzo niewielkim stopniu (lub wręcz w ogóle)⁸². Tymczasem angażowanie się w praktykę dyscypliny „na sposób posthumanistyczny” – jak

⁷⁷ D. Skotarczak, *Historia wizualna*, Poznań 2012.

⁷⁸ P. Witek, *Andrzej Wajda jako historyk. Metodologiczne studium z historii wizualnej*, Lublin 2016.

⁷⁹ M. Saryusz-Wolska, *Ikony normalizacji. Kultury wizualne Niemiec 1945–1949*, Warszawa 2015.

⁸⁰ M. Wilkowski, *Wprowadzenie do historii cyfrowej*, Gdańsk 2013.

⁸¹ *Historia w kontekście posthumanistyki*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, T. 45, 2015.

⁸² A. Dąbrówka, *Dawne procesy zwierząt jako dramaty rytualne*, „Teksty Drugie” 2002, nr 5, s. 23-35; K. Bielecki, *Recepcja egzotycznych stworzeń i ich wizerunków we wczesnonowożytnej Europie. Przykład nosorożca „lizbońskiego”*, „Rocznik Antropologii Historii”, T. 3, 2013, z. 2, s. 259-275; *Człowiek w świecie zwierząt – zwierzęta w świecie człowieka*, red. K. Ilski, Poznań 2012; M. Gapski, *Koń w kulturze polskiego średniowiecza. Wierzchowce na ścieżkach wyobraźni*, Poznań 2014.

sugerował to Cary Wolfe – nie przynosi spodziewanych efektów. Na razie iluzoryczna pozostaje również w polskich warunkach formułowana przez posthumanistykę nadzieja na nowe alianse naukowe, np. z etologią lub neurologią. Przez jakiś czas z pewnością powstawać będą jeszcze rozprawy teoretyczne, rozważające jak wyglądać powinien posthumanistyczny projekt historyczny, jednak odnoszę wrażenie, że posthumanistyka coraz bardziej oddala się od podstawowych problemów współczesnych nauk humanistycznych i społecznych, a podjęcie jej wyzwań przez historyków bardzo by utrudniło ich komunikację z resztą społeczności badawczej.

Na koniec należy zadać pytanie: o czym świadczą te cztery wyodrębnione tendencje w polskiej historiografii ostatnich trzydziestu lat? Z jednej strony wiele zjawisk składających na nie jest zbieżne z tendencjami w historiografii światowej, co świadczyłoby o postępującej globalizacji polskiej nauki historycznej. Z drugiej strony pojawiły się dość unikalne w skali światowej nurty badań historycznych (np. tożsamościowy chłopski), inne zaś nie przyjęły się w ogóle. Największą przeszkodą na drodze globalizacji historiografii polskiej jest jednak polityczny spór o rację historyczną, który wynika z bardzo polskiej konfiguracji czynników. Niewielkim tu pocieszeniem jest fakt, że podobnie ostre konflikty o przeszłość narastają także w niektórych innych krajach świata.

Jednocześnie trzeba zauważyć, że historiografia polska wyraźnie przyspieszyła. Wiele ze wspomnianych nowych nurtów badań ostatniego trzydziestolecia pojawiło się nie dalej niż 10-15 lat temu, a niektóre kiełkują wręcz na naszych oczach. Czy – jeśli ta tendencja się utrzyma – spowoduje metodologiczne „odblokowanie” polskiej historiografii? A może to tylko symptom narastającego przekonania o tym, że nic się nie da zmienić, więc trzeba sobie wygrzebać jakąś niszę?

BIBLIOGRAFIA

Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. Dariusz Libionka, Warszawa 2004.

Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, red. Alf Lüdtke, Frankfurt am Main 1989.

Bakuła Bogusław, *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego: zarys problematyki*, „Teksty Drugie” 2006, nr 6, s. 11-33.

- Bez taryfy ulgowej. Dorobek naukowy i edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej 2000–2010*, red. Andrzej Czyżewski, Sławomir M. Nowinowski, Rafał Stobiecki, Joanna Żelazko, Łódź, 2012.
- Bielecki Konrad, *Recepcja egzotycznych stworzeń i ich wizerunków we wczesnonowożytnej Europie. Przykład nosorożca „lizbońskiego”*, „Rocznik Antropologii Historii”, T. 3, 2013, z. 2, s. 259-275.
- Boroda Krzysztof, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 37, 2015, nr 2, s. 27-52.
- Brzechczyn Krzysztof, *Problem wiarygodności teczek i opartej na nich narracji historycznej. Kilka uwag metodologicznych*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, nr 2 (20), s. 53-77.
- Brzostek Błażej, *Paryż innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek*, Warszawa 2015.
- Brzostek Błażej, *Robotnicy Warszawy. Konflikty codzienne (1950-1954)*, Warszawa 2002.
- Chojecki Dariusz, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej urbanizacji i industrializacji w Niemczech (1871-1913)*, Szczecin 2014.
- Człowiek w świecie zwierząt – zwierzęta w świecie człowieka*, red. Kazimierz Ilski, Poznań 2012.
- Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa 2018.
- Dąbrówka Andrzej, *Dawne procesy zwierząt jako dramaty rytualne*, „Teksty Drugie”, 2002, nr 5, s. 23-35.
- Deutsch-polnische Erinnerungsorte*, red. Hans Henning Hahn, Robert Traba et al., t. 1-5, Paderborn 2012-2015.
- Domańska Ewa, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999, wyd. 2: Poznań 2005.
- Eisler Jerzy, *Refleksje nad wykorzystaniem relacji jako źródła w badaniu historii PRL (rozmowy z dysydentami i prominentami)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały”, T. 6, 2003, s. 23–48.
- Ekobiografia Krakowa*, red. Adam Izdebski, Rafał Szymtka, Kraków 2018.
- Engelking Anna, *Kolchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012.
- Engelking Barbara, Leociak Jacek, *Getto warszawskie - przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.

- Engelking Barbara, *Zagłada i pamięć. Doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 2001.
- Filipkowski Piotr, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010.
- Galicja postkolonialna czy postkolonialnie?*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, T. 42, 2012.
- Gapski Marcin H., *Koń w kulturze polskiego średniowiecza. Wierzchowce na ścieżkach wyobraźni*, Poznań 2014.
- Getto łódzkie / Litzmannstadt Getto 1940–1944*, red. Julian Baranowski i Sławomir M. Nowinowski, Łódź 2009.
- Gliwa Andrzej, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013.
- Gosk Hanna, *Tożsamościotwórcze aspekty polonistycznych studiów postzależnościowych*, „Teksty Drugie” 2012, nr 3, s. 51-63.
- Grabowska Magdalena, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, Warszawa 2018.
- Grabski Andrzej F., *Historiografia – Mitotwórstwo – Mitoburstwo*, w: *Historia. Mity. Interpretacje*, red. Alina Barszczewska-Krupa, Łódź 1996, s. 29-62.
- Graczyk Roman, *Tropem SB: jak czytać teczki*, Kraków 2007.
- Grała Hieronim, *Rzeczpospolita szlachecka – twór kolonialny?*, w: *Debaty Artes Liberales*, vol. 10: *Perspektywy postkolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie postkolonialnej*, red. Jan Kieniewicz, Warszawa 2016, s. 275-299.
- Grodziski Stanisław, *Feliksa Boronia pielgrzymka do historii*, Kraków 1984.
- Gross Jan Tomasz, *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.
- Guzowski Piotr, *Agnieszka Sołtysowa z Krościenka Wyżnego*, w: *Granice i pogranicza. Mikrohistorie i historie życia codziennego*, red. Piotr Guzowski, Marzena Liedke, Małgorzata Ocytko, Kraków 2011, s. 39-54.
- Guzowski Piotr, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008.
- Guzowski Piotr, *Demographic conditions of the functioning of peasant families at the turn of the Middle Ages*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 73, 2013, s. 9-28.
- Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. Robert Kostro, Kazimierz Wóycicki, Michał Wysocki, Warszawa 2014.

- Historia w kontekście posthumanistyki*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, T. 45, 2015.
- Izdebski Adam, *Średniowieczni Rzymianie i przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*, Kraków 2019.
- Jarosz Dariusz, Miernik Grzegorz, „Zhańbiona” wieś Okól: *Opowieści o buncie*, Warszawa-Kielce 2016.
- Jarząbek Marcin, ‘Lżynie Państwa’ czyli codzienność przed sądem. *Mikrohistoryczne spojrzenie na śląskość lat 30. XX w.*, „Rocznik Antropologii Historii”, R. 4, 2014, nr 2, ss. 223–237.
- Jawor Grzegorz, *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu (schyłek XIV – początek XV wieku)*, Lublin 1991.
- Jawor Grzegorz, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000.
- Julkowska Violetta, *Historie rodzinne. Narracje – narratorzy – interpretacje*, Poznań 2019.
- Kałwa Dobrochna, *Historia kobiet – kilka uwag metodologicznych*, w: *Dzieje kobiet w Polsce*, red. Krzysztof A. Makowski, Poznań 2014, s. 13-28.
- Kałwa Dobrochna, *Historia kobiet versus studia gender – o potrzebie interdyscyplinarnego dialogu*, w: *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz, Kraków 2014, s. 115-126.
- Kałwa Dobrochna, *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans*, „Kultura i Historia”, nr 19, 2010.
- Kałwa Dobrochna, *Historia mówiona w polskich badaniach dziejów najnowszych*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, T. 7, 2017, s. 163-183.
- Każmierska Kaja, *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*, Warszawa 1999.
- Każmierska Kaja, Pałka Jarosław, *Żołnierze ludowego Wojska Polskiego. Historie mówione*, Łódź 2018
- Kieniewicz Jan, *Ekspansja. Kolonializm. Cywilizacja*, Warszawa 2008.
- Klich-Kluczewska Barbara, *Przez dziurkę od klucza. Życie prywatne w Krakowie 1945-1989*, Kraków 2005.
- Klich-Kluczewska Barbara, *Rodzina, tabu i komunizm w Polsce 1956-1989*, Kraków 2015.
- Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku*, red. Marcin Kruszyński, Sławomir Łukaszewicz, Mariusz Mazur, Sławomir Poleszak, Piotr Witek, Lublin 2016.

- Kończ-Chmiel Małgorzata, *Elity chłopskie w Polsce w XV-XVI wieku. (Rodziny Bąków-Tomczyków i Zegadłów w podlubelskiej wsi Konopnica)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, T. 3, 2012, s. 186-204.
- Kończ-Chmiel Małgorzata, *Mulier honesta et laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018.
- Kończ-Chmiel Małgorzata, *Spółeczności chłopskie ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu*, Lublin 2009.
- Kołodziejczyk Dorota, *Postkolonialny transfer na Europę Środkowo-Wschodnią*, „Teksty Drugie” 2010, nr 5, s. 22-39.
- Kopczyński Michał, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1998.
- Kowalski Piotr, *Świat Andrzeja Komanieckiego, kronikarza Żywca*, Wrocław 2010.
- Kudela-Świątek Wiktoria, *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*, Kraków 2013
- Kukło Cezary, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.
- Kula Witold, *Rozważania o historii*, Warszawa 1958.
- Kuligowski Waldemar, *Chamska historia Polski. Tezy i antytezy*, „Czas Kultury” nr 3, 2016, s. 70-77.
- Kurkowska-Budzan Marta, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie. Analiza współczesnej symbolizacji przeszłości*, Kraków 2009.
- Kurkowska-Budzan Marta, Stasiak Marcin, *Stadion na peryferiach*, Kraków 2016.
- Kurkowska-Budzan Marta, Szpak Ewelina, Drobik Andrzej, Jarząbek Marcin, Stasiak Marcin, *Historia mówiona – elementarz*, Warszawa 2008.
- Lewandowska Izabela, „*Oral history*” we współczesnej Polsce: badania, projekty, stowarzyszenia, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, T. 1, 2011, s. 81-103.
- Liedke Marzena, *Głos z Ordy, czyli szczęścia i nieszczęścia Wasyla Zahorowskiego*, w: *Granice i pogranicza. Mikrohistorie i historie życia codziennego*, red. Piotr Guzowski, Marzena Liedke, Małgorzata Ocytko, Kraków 2011, s. 77-96.
- Linkiewicz Olga, *Lokalność i nacjonalizm. Spółeczności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym*, Kraków 2018.
- Łaskiewicz Hubert, *Grigorij Karpowicz Kotoszychin o władzy w cesarstwie moskiewskim pierwszych Romanowów*, Lublin 2007.
- Łuczewski Michał, *Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmijce*, Toruń 2012.

- Łupienko Aleksander, *Przestrzeń publiczna Warszawy w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2012.
- Małczyński Jacek, *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*, Warszawa 2018.
- Mazurek Małgorzata, *Spółeczeństwo kolejki: o doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Warszawa 2010.
- Mędrzecki Włodzimierz, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864-1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002.
- Mikołajczak Marian, *Z dziejów zbrodni i kary w dawnej Polsce. Żywot i proces Antoniego Złotkowskiego, zbójnika z Pcimia*, Katowice 2001.
- Minakowski Marek Jerzy, *Wielka Genealogia Minakowskiego*, <https://wielcy.pl/> (dostęp 1.08.2019).
- Miodunka Piotr, *Kryzysy demograficzne w Małopolsce w końcu XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Zarys problematyki*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 37, 2015, nr 4, s. 7-37.
- Morys-Twarowski Michael, *Pszczółkowie z Krasnej koło Cieszyna od XVII do początku XX wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, T. 1318, Prace Historyczne, z. 138, 2011, s. 97-108.
- Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011.
- Musiał Filip, *Podręcznik bezpieczeństwa: teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970-1989)*, Kraków 2007.
- Nowak Andrzej, *Imperiological Studies: A Polish Perspective*, Kraków 2011.
- Ogórek Bartosz, *Populacja Krakowa w kontekście długofalowych procesów demograficznych na przełomie XIX i XX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 32, 2013, s. 25-87.
- Oral history: the challenges of dialogue*, red. Małgorzata Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski, Amsterdam 2009.
- Perkowski Piotr, *Gdańsk – miasto od nowa. Kształtowanie społeczeństwa i warunki bytowe w latach 1945–1970*, Gdańsk 2013.
- Pieniądz Aneta, *Historycy a teoria postkolonialna – między niewiedzą, odrzuceniem i krytyką*, w: *Debaty Artes Liberales*, vol. 10: *Perspektywy postkolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie postkolonialnej*, red. Jan Kieniewicz, Warszawa 2016, s. 105-117.

- Pisuliński Jan, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017.
- Pobłocki Kacper, *Niewolnictwo po polsku*, „Czas Kultury” 2016, nr 3, s. 62-68.
- Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, red. Hans Henning Hahn, Robert Traba et al., t. 1-4, Warszawa od 2012.
- Poniat Radosław, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2013.
- Praczyk Małgorzata, *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”*, Poznań 2018.
- Rauszer Michał, *Buntów chłopskich nie było. Pańszczyzna i opór*, „Czas Kultury” 2016, nr 3, s. 90-99.
- Rauszer Michał, *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, „Lud”, T. 101, 2017, s. 107-127.
- Rokuszevska-Pawełek Anna, *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków: analiza biograficzna*, Łódź 2002.
- Rosja i Europa Wschodnia: „imperologia” stosowana*, red. Andrzej Nowak, Kraków 2006.
- Rozsak Stanisław, *Historia społeczna i historia kulturowa epoki nowożytnej. Doświadczenia oraz perspektywy ukrywania i odkrywania jednostki*, „Historyka Studia Metodologiczne”, T. 47, 2017, s. 77-88.
- Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. Andrzej Żbikowski, Warszawa 2001
- Saryusz-Wolska Magdalena, *Ikony normalizacji. Kultury wizualne Niemiec 1945–1949*, Warszawa 2015.
- Sitarek Adam, *„Otoczone drutem państwo”. Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego*, Łódź 2015.
- Skotarczak Dorota, *Historia wizualna*, Poznań 2012.
- Skórczewski Dariusz, *Postkolonializm jako metoda: konserwatywna czy „postępowa”?* *Wstępne oczyszczenie przedpola*, w: *Debaty Artes Liberales*, vol. 10: *Perspektywy postkolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie postkolonialnej*, red. Jan Kieniewicz, Warszawa 2016, s. 119-145.
- Skórczewski Dariusz, *Postkolonialna Polska – projekt (nie)możliwy*, „Teksty Drugie” 2006, nr 1-2, s. 100-112.
- Skórczewski Dariusz, *Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec „innej Europy”*, „Porównania”, T. 6, 2009, s. 95-105.
- Sowa Jan, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

- Spojrzenie w przeszłość: Konferencja Muzeum Historii Polski, Jadwisin, 25-26 października 2007 r. Materiały pokonferencyjne*, T. 1-2, red. zespół pod kierunkiem Pawła Skibińskiego i Agnieszki Przeszowskiej, Warszawa 2009.
- Stobiecki Rafał, *Historia narodowa wobec historii imperialnej. Z dziejów polsko-rosyjskich sporów historiograficznych w XIX i XX wieku*, „Kultura i Historia”, nr 20, 2011, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3018> (dostęp 1.08.2019).
- Stobiecki Rafał, *Historiografia polska początków XXI wieku. Próba bilansu*, „Przegląd Humanistyczny”, 2010, z. 5-6, s. 49-65.
- Stobiecki Rafał, *Różne oblicza historycznego rewizjonizmu*, „Sensus Historiae”, T. 19, 2015, nr 2, s. 17-37.
- Stolarz Agata, *Dzielenie się pamięcią. Praktyka i teoria historii mówionej*, Lublin 2016.
- Strzelczyk Jerzy, *Nauka historii na początku XXI wieku. Esej*, „Przegląd Zachodni”, 2014, nr 3, s. 7-38.
- Szady Bogumił, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.*, Lublin 2010.
- Szołtysek Mikołaj, *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses*, Bern 2015.
- Szpak Ewelina, *Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów*, Kraków 2005.
- Środowiskowa historia zagłady, „Teksty Drugie”, 2017, nr 2.
- Targowski Michał, *Samorząd wiejski w osadach olęderskich w Dolinie Dolnej Wisły w przepisach wilkierzy z XVII i XVIII wieku. Organizacja, kompetencje, zasady funkcjonowania*, „Klio”, T. 25, 2013, nr 2, s. 169-190.
- Topolski Jerzy, *Historiografia jako tworzenie mitów i walka z nimi*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku*, red. Jerzy Topolski, Witold Molik, Krzysztof A. Makowski, Poznań 1991, s. 243-254
- Topolski Jerzy, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Poznań 1996.
- W stronę antropologii „bezpieki”: nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*, red. Jarosław Syrnyk, Agnieszka Klarman, Mariusz Mazur, Eugeniusz Kłosek, Wrocław 2014.
- Wijaczka Jacek, *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny*, „Historyka Studia Metodologiczne”, T. 47, 2017, s. 7-75.
- Wilkowski Marcin, *Wprowadzenie do historii cyfrowej*, Gdańsk 2013.

- Wiślicz Tomasz, *Historiografia polska 1989–2009. Bardzo subiektywne podsumowanie*, „Przegląd Humanistyczny”, 2010, z. 5-6, s. 37-48.
- Witek Piotr, *Andrzej Wajda jako historyk. Metodologiczne studium z historii wizualnej*, Lublin 2016.
- Wnuk Rafał, *Wokół mitu „żołnierzy wyklętych”*, „Przegląd Polityczny” 2016, nr 136, s. 184-187.
- Wokół Jedwabnego*, red. Paweł Machcewicz, Krzysztof Persak, t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2002.
- Wokół teczek bezpieki: zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. Filip Musiał, Kraków 2006.
- Wólkiewicz Ewa, *Wielka masakra psów. Strach przed utratą czci w nowożytnych miastach Europy Środkowej*, „Przegląd Historyczny”, T. 106, 2015, s. 699-733.
- Wyczański Andrzej, *Zły los Zosi Kotówny (1544): (mikrohistoria)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, T. 49, 2005, s. 105-112.
- Wyźga Mateusz, *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI-XVIII wieku*, Kraków 2019.
- Wyźga Mateusz, *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej. badań nad mikroregionem krakowskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 37, 2015, z. 2, s. 95-128.
- Wyźga Mateusz, *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011.
- Zagłada Żydów. Pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, red. Barbara Engelking, Jacek Leociak, Dariusz Libionka Lublin 2006.
- Ziębińska-Witek Anna, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holokaustu*, Lublin 2011.
- Ziębińska-Witek Anna, *Muzealizacja komunizmu w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2018.
- Żmudzki Paweł, *Mieszko I i Amazonki. Wspólnoty wojownicze i normy życia rodzinnego w relacji Ibrahima ibn Jakuba*, w: *Tekst źródła, krytyka, interpretacja*, red. Barbara Trelińska, Warszawa 2005, s. 99-126.
- „Żołnierze wyklęci” – między historią, popkulturą a polityką, dyskusja Andrzeja Friszkego, Tomasza Łabuszewskiego, Zbigniewa Nosowskiego i Rafała Wnuka, „Więź”, 2016, nr 3, <http://wiesz.com.pl/2017/02/20/zolnierze-wykleci-miedzy-historia-a-popkultura/> (dostęp 1.08.2019).